

Wykluczenie cyfrowe w Polsce

Streszczenie

W dobie rozwoju technologicznego i niedawnego wystąpienia pandemii, proces cyfryzacji bardzo przyspieszył. Niemalże z dnia na dzień większość aktywności przeniosła się do rzeczywistości wirtualnej. Od komunikacji międzyludzkiej, przez wszelkie sprawy urzędowe, po pracę, zakupy i naukę. Mimo, iż przed pandemią duża część życia społecznego możliwa była do realizacji z wykorzystaniem Internetu, to w jej trakcie proces ten mocno ewaluował. Największą zmianą było przeniesienie nauki stacjonarnej na naukę zdalną. Niemalże wszystkie rodziny z dziećmi i młodzieżą w wieku szkolnym musiały dostosować się do zmienionej rzeczywistości i stawić jej czoła. Wiązało się to z zapewnieniem dostępu do łącza internetowego, sprzętu komputerowego czy spokojnego miejsca w domu do nauki. Pandemia cyfryzację przyspieszyła, ale jednocześnie uwidoczniła problemy związane z wykorzystaniem Internetu przez społeczeństwo. Artykuł będzie próbą przedstawienia wykluczenia cyfrowego w Polsce, ale i też przeglądem aktualnych badań odnośnie tego procesu – jaka jest skala zjawiska w Polsce, czy są regiony i czym się charakteryzują, których w największym stopniu dotyczy wykluczenie cyfrowe, jakie grupy wiekowe są najbardziej podatne i z czego to może wynikać.

Abstract

In the era of technological development and the recent occurrence of the pandemic, the digitization process has accelerated greatly. Almost overnight, most activities moved to virtual reality. From interpersonal communication, through all official matters, to work, shopping and learning. Even though before the pandemic, a large part of social life could be carried out via the Internet, during the pandemic this process evolved significantly. The biggest change was the transfer of stationary learning to remote learning. Almost all families with children and teenagers of school age had to adapt to the changed reality and face it. This involved providing access to the Internet, computer equipment and a quiet place at home to study. The pandemic has accelerated digitization, but at the same time it has highlighted problems related to the use of the Internet by society. The article will be an attempt to present digital exclusion in Poland, but also a review of current research on this process – what is the scale of the phenomenon in Poland, are there regions and what are their characteristics that are most affected by digital exclusion, what age groups are most susceptible and what this may result.

Słowa kluczowe: wykluczenie cyfrowe, kompetencje cyfrowe, włączenie cyfrowe

Keywords: digital exclusion, digital competences, digital inclusion

¹ dr, numer ORCID 0000-0002-9427-471X, e-mail: s.tur@dyd.akademiabialska.pl

² dr, numer ORCID 0000-0003-0180-6914, e-mail: o.filipiak@dyd.akademiabialska.pl

Wstęp

W dobie rozwoju technologicznego i niedawnego wybuchu pandemii COVID-19, proces cyfryzacji bardzo przyspieszył. Niemalże z dnia na dzień większość aktywności przeniosła się do rzeczywistości wirtualnej. Od komunikacji międzyludzkiej, przez wszelkie sprawy urzędowe, po pracę, zakupy i naukę. Świat musiał poradzić sobie z pandemią w sposób najmniej odczuwalny w stosunku do codziennych czynności. Przeniesienie świata rzeczywistego do cyberprzestrzeni było naturalną konsekwencją „zamknięcia w domu”. Mimo, iż przed pandemią duża część życia społecznego możliwa była do realizacji z wykorzystaniem Internetu, to w jej trakcie proces ten mocno ewaluował. Największą zmianą było przeniesienie nauki stacjonarnej na naukę zdalną. Niemalże wszystkie rodziny z dziećmi i młodzieżą w wieku szkolnym musiały dostosować się do zmienionej rzeczywistości i stawić jej czoła. Wiązało się to z zapewnieniem dostępu do łącza internetowego, sprzętu komputerowego czy spokojnego miejsca w domu do nauki. Pandemia cyfryzację przyspieszyła, ale jednocześnie uwidoczniła problemy związane z wykorzystaniem Internetu przez społeczeństwo. Artykuł będzie próbą przedstawienia wykluczenia cyfrowego w Polsce, ale i też przeglądem aktualnych badań odnośnie tego procesu – jaka jest skala zjawiska w Polsce, czym się charakteryzują ludzie, których ten problem dotyczy, jakie grupy wiekowe są najbardziej podatne i z czego to może wynikać.

Wykluczenie cyfrowe – wprowadzenie

W myśl definicji przyjętej przez Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD), wykluczenie cyfrowe, to różnice w dostępie do nowoczesnych technologii oraz w ich wykorzystaniu między osobami, gospodarstwami domowymi, przedsiębiorcami i obszarami geograficznymi na różnych poziomach społeczno-gospodarczych (OECD, 2001). Zgodnie z definicją wykluczenie cyfrowe rozpatrywane jest z dwóch perspektyw. Pierwsza polega na dostępie do sprzętu komputerowego i co za tym idzie łącza internetowego i jego jakości. Wykluczenie polega również w tym wypadku na braku możliwości zakupu sprzętu komputerowego ze względu na wysokie jego koszty. Ten rodzaj wykluczenia odnosi się przede wszystkim do miejsca w jakim mieszkamy – miasto, wieś. Druga perspektywa definicji koncentruje się na kompetencjach związanych z wykorzystaniem Internetu. Wiele osób nie wierzy w swoje umiejętności lub ich nie posiada, obawia się zagrożeń związanych z wykorzystaniem Internetu, czy brakuje chęci i motywacji do zmiany sytuacji. Zasadniczym skutkiem wykluczenia cyfrowego jest pogłębianie się podziałów społecznych związanych ze zmniejszaniem się szans na rynku pracy, czy ograniczenia związanego z dostępem do cyfrowych urzędów, jaki i przez ograniczanie kontaktów i więzi społecznych (Batorski, 2009).

Korzystanie z Internetu w dobie pandemii

Upowszechnienie Internetu spowodowało przeniesienie wielu form życia społecznego do przestrzeni cyfrowej. Obecnie niemalże cała administracja państwowa oferuje dostęp do urzędów w formie elektronicznej. Cyberprzestrzeń stała się wszechstronnym narzędziem, służącym do efektywnego poruszania się w przestrzeni społecznej, mającym coraz większy wpływ na rozwój kompetencji społecznych. Jest ona nie tylko sposobem komunikacji i źródłem informacji, ale pozwala na załatwienie wielu spraw bez potrzeby wychodzenia z domu. „Jesteśmy świadkami kształtowania się społeczeństwa informacyjnego, czyli takiego, które potrafi wykorzystywać nowoczesne technologie w celu poprawy jakości życia. Zjawisko to ma jednak dwie strony. Dostęp do Internetu stanowi obecnie nie tylko ułatwienie, ale niekiedy wręcz warunek konieczny do pełnego uczestnictwa w życiu społecznym, kulturalnym i zawodowym. Jednostce coraz trudniej jest w pełni funkcjonować w przestrzeni społecznej bez korzystania z tego narzędzia” (Stawicka, 2015, s. 3).

Zapoznając się z różnymi badaniami na temat korzystania z Internetu w trakcie pandemii można zauważyć, że rozwój możliwości bardzo się powiększył. Pandemia wyzwoliła rewolucję w sposobie korzystania z sieci. „Osoby takie nie tylko wykorzystują dziś Internet do wyszukiwania informacji, rozrywki, podtrzymywania kontaktów czy zakupów (jak to miało miejsce przed pandemią), ale także na wiele innych sposobów. Aż $\frac{3}{4}$ z nich deklaruje korzystanie z sieci do płacenia rachunków (76%), nauki (55%), załatwiania spraw urzędowych (48%), pracy (44%) czy konsultacji lekarskich (41%). Zdecydowana większość tych usług cieszyła się znacznie mniejszą popularnością przed pandemią. (...) Niemal połowa użytkowników Internetu w Polsce nauczyła się korzystać z konsultacji lekarskich właśnie w pandemii. Warto podkreślić, że $\frac{1}{4}$ zaczęła też w tym czasie uczestniczyć w wydarzeniach lub konferencjach online, spotkaniach zdalnych lub zdalnej edukacji czy pracy, a $\frac{1}{5}$ po raz pierwszy uczestniczyła za pośrednictwem sieci w wydarzeniach kulturalnych” (Raport Orange, 2021, s. 20). W obecnych czasach korzystanie z zasobów sieci internetowej niesie za sobą wiele pozytywnych aspektów takich, jak: ułatwiony dostęp do informacji, usług, szkoleń; większe szanse na rynku pracy; poprawa jakości życia i pracy; znajdowanie nowych znajomości (osoby samotne, niepełnosprawne, starsze) i kontaktów zawodowych; dostęp do konta pacjenta, bankowości elektronicznej itp., źródło rozrywki; kontakt z osobami o tych samych zainteresowaniach (fora dyskusyjne) i co najważniejsze, zwiększenie samodzielności „w poruszaniu się” po świecie społecznym. Trzeba zauważyć i zaakcentować, że coraz większa część codziennego życia związanego z dostępem do osobistych danych połączona jest z Internetem. Rząd wprowadził e-dowód, na którym zapisywane są dane obywateli. Lekarze wystawiają e-recepty, do których też mamy wgląd tylko dzięki sieci internetowej. Coraz więcej spraw urzędowych możliwa jest do załatwienia poprzez sieć. Zapisanie dziecka do przedszkola, szkoły, następnie na uczelnię również wymaga opanowania umiejętności cyfrowych. Niemalże każda sfera naszego życia w mniejszym, a raczej już w większym stop-

niu dotyczy wykorzystania Internetu. „Badania na temat kompetencji cyfrowych mieszkańców UE prowadzone są przez EUROSTAT. Zgodnie z przyjętą metodologią, kompetencje cyfrowe obywateli określają następujące umiejętności:

- 1) kopiowanie, przenoszenie pliku lub folderu,
- 2) używanie poleceń kopiowania lub wklejania,
- 3) instalowanie nowych urządzeń,
- 4) korzystanie z funkcji matematycznych w arkuszu kalkulacyjnym,
- 5) kompresowanie plików za pomocą specjalnego programu,
- 6) pisanie programu komputerowego,
- 7) przenoszenie pliku pomiędzy komputerem a innym urządzeniem,
- 8) zmiana lub sprawdzanie ustawień programów,
- 9) tworzenie prezentacji w dedykowanym oprogramowaniu,
- 10) instalowanie lub zmiana systemu operacyjnego.

W każdej z dziedzin poziom kompetencji w Polsce jest niższy niż średnia w Unii Europejskiej. W niektórych wypadkach, dla średniej całego społeczeństwa, różnice te są nawet kilkudziesięcioprocentowe” (Nowak, 2016, s. 167).

Skala wykluczenia cyfrowego w Polsce

„We wrześniu i październiku 2021 roku, po przejściu trzeciej fali pandemii, Orange Polska przeprowadził dwa badania, których celem było opisanie stanu wykorzystania usług cyfrowych po lockdownach oraz odtworzenie doświadczeń i przekonań Polaków związanych z wykluczeniem społeczno-cyfrowym. Pierwsze z badań przeprowadzone zostało metodą bezpośrednich wywiadów ankieterskich na losowej próbie 1018 dorosłych Polaków, drugie – metodą wywiadów za pośrednictwem Internetu, na próbie 1000 osób. Jak wynika z tych badań, dostępu do Internetu w domu wciąż nie ma dziś niemal 20% Polaków. Oznacza to, że sytuacja w tym zakresie nie zmieniła się w sposób zasadniczy mimo doświadczenia pandemii. Osoby takie najczęściej nie mają także smartfona, który stanowiłby dla nich alternatywny kanał dostępu do sieci” (Raport Orange, 2021, s. 20). Według badań wykluczenie cyfrowe w największym stopniu obecnie dotyka osoby starsze, osoby o niskim poziomie wykształcenia, osoby mieszkające na wsi oraz w złej sytuacji materialnej. Wykluczenie cyfrowe jest bardzo mocno powiązane z brakiem aktywności zawodowej, dotyczy w wielu przypadkach osób niepełnosprawnych. „Z drugiej strony, powszechne jest także przekonanie (dotyczy 40% internautów), że wykluczenie cyfrowe nie jest kwestią obiektywnych uwarunkowań lub barier o charakterze poznawczym, tylko chęci – jeśli ktoś nie korzysta z nowych technologii, to tylko dlatego, że tego nie chce” (Raport Orange, 2021, s. 22). Można przypuszczać, że brak chęci może wynikać z braku odpowiednich kompetencji cyfrowych lub też z braku wiedzy, w jaki sposób korzystanie z zasobów sieci internetowej może ułatwić lub pomóc w życiu codziennym, np. w znalezieniu szkolenia podwyższającego kompetencje, bądź w znalezieniu pracy. „Badacze zjawiska i eksperci sugerują, że deklarowane przyczyny niekorzystania z Internetu, takie jak: brak umiejętności czy zbyt wysokie koszty, są w rzeczywistości formą racjionali-

zacji decyzji o nieużywaniu tej usługi ze względu na brak motywacji. Wykluczenie motywacyjne dotyka też osób, które używały wcześniej Internetu, ale zrezygnowały z tego – najczęściej wraz z rezygnacją z aktywności zawodowej. Podstawą występowania wykluczenia motywacyjnego jest niska świadomość potrzeb związanych z ważnymi w życiu jednostek sprawami, które mogą być zaspokojone za pośrednictwem sieci i brak wiedzy o tym, do czego może posłużyć Internet. Brak motywacji jest przyczyną wykluczenia także na innych poziomach niż tylko dostępowy. Przekłada się on na niskie kompetencje cyfrowe osób, które już mają dostęp do sieci, a także na ograniczenie sposobów wykorzystywania Internetu do biernego, mało twórczego przeglądania – w konsekwencji w niewielkim stopniu służącego włączaniu społecznemu i rozwojowi osobistemu użytkowników” (Raport Orange, 2021, s. 14-15).

Włączenie cyfrowe

Ze względu na fakt związany z funkcjonowaniem wykluczenia cyfrowego coraz częściej w przestrzeni społecznej mówi się o zjawisku włączenia cyfrowego. W literaturze przedmiotu można zauważyć, że pojęcie wykluczenia cyfrowego jest zastępowane przez to drugie, a wynika to z faktu, iż wykluczenie ma charakter stygmatyzujący. „Zmiana ta powoduje, że oficjalne dokumenty zmieniły również pojęcia towarzyszące – zamiast o „przyczynach wykluczenia cyfrowego” mówi się o „barierach włączenia cyfrowego”, jednak nie jest to zmiana o charakterze semantycznym – oba pojęcia opisują to samo zjawisko. Zagadnienie włączenia cyfrowego stały się kluczowe dla integracji społecznej oraz gospodarczej Unii Europejskiej, co znalazło swoje odbicie w jej dokumentach strategicznych i operacyjnych. Również rząd polski uwzględnił konieczność jak najszybszego włączenia cyfrowego w dokumentach strategicznych takich jak Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju Polska 2030 – trzecia fala nowoczesności, a po kilku próbach zakończonych niepowodzeniem również operacyjnych” (Nowak, 2016, s. 164).

Najłatwiejszym sposobem na zaktywizowanie osób dotkniętych wykluczeniem cyfrowym jest pomoc ze strony osób, które z Internetu korzystają. Co trzeci internauta przyznaje, że zna osobę, która ma problemy lub nie korzysta z Internetu i tym samym mógłby ją określić, jako osobę wykluczoną cyfrowo. „Co więcej, już teraz większość internautów (59%) aktywnie pomaga innym w korzystaniu z usług cyfrowych lub w problemach związanych z obsługą komputera. Najczęściej odbiorcami tej pomocy są rodzice lub małżonkowie/partnerzy, znacznie rzadziej – dzieci (16%). (...) Tym niemniej, zdecydowana większość internautów, zwłaszcza starszych, uważa, że osoby wykluczone cyfrowo powinny otrzymać pomoc w związku z tym problemem. Większość (55%) obarcza odpowiedzialnością za to wsparcie państwo, choć niewiele mniejszy odsetek oczekuje także tego rodzaju działań od operatorów telekomunikacyjnych. Istotną rolę przypisuje się tu także samorządom, a dopiero potem szkole czy rodzinie” (Raport Orange, 2021, s. 21-23). Efektywność włączenia cyfrowego musi sprowadzać się przede wszystkim do tego, aby nie pogłębiać strukturalnych różnic

w jakości korzystania z usług cyfrowych. Oznacza to przede wszystkim konieczność zadbania o:

- dostęp do sieci,
- wzmacnianie kompetencji cyfrowych i wskazywanie korzyści płynących z korzystania z Internetu,
- produktywnie korzystanie z Internetu,
- budowanie potrzeby używania Internetu wokół szerszych motywacji życiowych, zawodowych, towarzyskich czy społecznych jednostki.
- jakość łączy i sprzętu.

„Potencjalne działania mogłyby tu obejmować:

- różne formy ułatwiania dostępu do łączy stacjonarnych w gospodarstwach domowych dysponujących wyłącznie łączem mobilnym,
- ułatwianie dostępu do szybszych łączy (mobilnych i – preferowanych – stacjonarnych) na terenach peryferyjnych,
- dostęp do komputerów (lepiej niż do telefonów/tabletów) dla rodzin z dziećmi w wieku szkolnym” (Raport Orange, 2021, s. 23-25).

Rząd polski stara się przeciwdziałać wykluczeniu społecznemu i tworzyć miejsca i programy, które mają na celu wyjść naprzeciw osobom, które tej pomocy potrzebują. Jak można przeczytać na stronach rządowych powstał pomysł tworzenia Klubów Rozwoju Cyfrowego, który zostanie sfinansowany z Programu Funduszy Europejskich dla Rozwoju Społecznego 2021-2027 (Kluby Rozwoju Cyfrowego, 2021). Mają to być miejsca, zorganizowane w ramach istniejących w gminach bibliotek, domów kultury, uniwersytetów trzeciego wieku czy multicentrów. Kluby mają oferować usługi z zakresu edukacji cyfrowej, czyli zaznajamiania osób chętnych z nowymi technologiami:

- Jak korzystać z portali społecznościowych;
- Jak dołączyć do aplikacji rządowych – mObywatel, Konto Pacjenta, e-PIT czy Profil Zaufany;
- Jak podpisywać dokumenty online;
- Jak korzystać z Internetu w celu wyszukiwania interesujących nas informacji;
- Jak poszukiwać miejsc pracy;
- Czy jak korzystać z programów komputerowych istotnych w życiu codziennym, a często niezbędnych podczas pracy zawodowej.

„W planach mamy uruchomienie aż 2 500 Klubów oraz przygotowanie do pracy w nich 5 000 edukatorów – animatorów rozwoju kompetencji cyfrowych społeczności lokalnej. W fazie pilotażowej program obejmie 64 gminy o różnej specyfice, w całej Polsce – tak, aby model działania Klubów Rozwoju Cyfrowego został przetestowany w różnych środowiskach i mógł funkcjonować z jak najlepszą efektywnością. Kluby zostaną wyposażone w niezbędny sprzęt i oprogramowanie, dzięki czemu edukatorzy będą mogli praktycznie pomagać zainteresowanym osobom zaznajomić się z nowymi technologiami oraz podnosić ich kompetencje cyfrowe. Docelowo chcemy aby w każdej gminie funkcjonował co najmniej jeden klub rozwoju cyfrowego – podkreślił minister Andruszkiewicz” (Kluby Rozwoju Cyfrowego, 2021).

Wiele opracowań badań wskazuje również na potrzebę edukacji cyfrowej skierowanej do wszystkich użytkowników sieci, która miałaby na celu wskazywanie w jaki sposób wyszukiwać i filtrować informacje. Internet rozwija się w bardzo szybkim tempie, co powoduje, że jesteśmy „zalewani” całą masą informacji, z której duża część jest nieprawdziwa. Warto byłoby się zastanowić nad wprowadzeniem programów edukacyjnych, które ułatwiałyby weryfikowanie tych informacji. „W zakresie wykluczenia kompetencyjnego ważnym i zyskującym na znaczeniu obszarem jest edukacja w zakresie bezpieczeństwa korzystania z sieci i weryfikowania informacji. Problemy „wykluczenia cyfrowego przyszłości” będą dotyczyć w dużej mierze kompetencji – coraz istotniejsze będą umiejętności filtrowania i świadomego doboru konsumowanych treści. Ważnym obszarem warunkującym sytuację społeczną będzie też tzw. algorithmic literacy – zrozumienie, jakie mechanizmy rządzą Internetem i oferowanymi w nim treściami. To kwestie obecnie w małym stopniu poruszane w edukacji cyfrowej. Warto zwrócić na nie uwagę w działaniach edukacyjnych skierowanych do dzieci i dorosłych” (Raport Orange, 2021, s. 23-25). Na lekcjach informatyki już od pierwszej klasy szkoły podstawowej dzieci powinny być nauczane bezpiecznego korzystania z sieci w szerokim wymiarze – od bezpieczeństwa danych i informacji, które w sieci zostają umieszczane, po umiejętności weryfikacji przeszukiwanych treści, aż po konsekwencje w dorosłości związane z nieumiejętnym korzystaniem z zasobów (m.in. kreowanie naszego wizerunku w sieci przez wstawianie danego typu zdjęć, polubienie konkretnych treści, czy tworzeniu postów pod zdjęciami czy informacjami). Coraz młodsze dzieci mają dostęp do Internetu, często potrafią z niego korzystać dużo lepiej, niż wiele dorosłych osób, natomiast mają znikomą wiedzę o zagrożeniach w sieci i konsekwencjach ich obecnej „działalności” w przyszłości. Przecież doskonale zdajemy sobie sprawę, że w sieci nic nie ginie.

Podsumowanie

Problem wykluczenia cyfrowego jest nadal aktualną kwestią. Przede wszystkim może wynikać to z tego, iż w głównej mierze instytucje skupiają się na tym, iż trzeba umożliwić dostęp do komputera oraz łącza i to wystarczy, aby problem wyeliminować. Natomiast najnowsze badania jasno wskazują, że sama dostępność do sieci nie rozwiązuje problemu. Przede wszystkim potrzebna jest edukacja cyfrowa, która kładłaby nacisk na to, jak istotne jest wykorzystanie Internetu w życiu codziennym (od poszukiwania informacji, podnoszenia kwalifikacji, nauki, po poszukiwanie pracy zawodowej). Często problemem największym jest brak motywacji do korzystania z sieci, a nie brak dostępu do niej, co w obecnych czasach staje się dużym problemem, gdyż jest to bariera większa do pokonania, niż samo dostarczenie wymaganej technologii. Z drugiej strony należy podkreślić, że coraz większy obszar życia społecznego przenoszony jest do przestrzeni wirtualnej i niedługo może się okazać, że wypełnienie i dostarczenie dokumentów, rozmowy kwalifikacyjne czy kontakt z różnymi instytucjami będzie możliwy tylko dzięki wykorzystaniu sieci.

Literatura:

1. Batorski, D. (2009). Wykluczenie cyfrowe w Polsce. *Spółeczeństwo informacyjne*, 3(19), 223-249.
2. Czerski, W. (2017). *Gotowość nauczycieli do stosowania nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
3. Główny Urząd Statystyczny (2020). *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce w 2020 r.* Pobrane z: stat.gov.pl (data dostępu: 02.10.2023).
4. Kluby Rozwoju Cyfrowego. (2021). Pobrane z <https://www.gov.pl/web/cyfrizacja/kluby-rozwoju-cyfrowego-odpowiedzia-na-wykluczenie-cyfrowe> (data dostępu: 02.10.2023).
5. Nowak, P.A. (2016). *Włączenie cyfrowe jako element polityki społecznej*. W: J. Przywojska, I. Warwas (red.), *Innowacje w zarządzaniu i publicznym i polityce społecznej* (s. 161-174). Łódź-Warszawa: Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk.
6. OECD. (2001). *Understanding the digital divide*. Pobrane z <https://www.oecd.org/sti/1888451.pdf> (data dostępu: 02.10.2023).
7. Piecuch, A. (2020). *Media cyfrowe wspierające procesy dydaktyczne*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
8. Raport Orange. (2021). *Raport dotyczący wykluczenia cyfrowego*. Pobrane z http://miasteczkomysli.pl/wp-content/uploads/2021/11/Raport_wykluczenia.pdf (data dostępu: 02.10.2023).
9. Stawicka, A. (2015). *Wykluczenie cyfrowe w Polsce*. Pobrane z https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/133/plik/ot-637_internet.pdf (data dostępu: 02.10.2023).
10. Wojniak, J. (2013). Od podziału do nierówności – nowy wymiar cyfrowego wykluczenia. *Ośrodek Badań nad Wielokulturowością*, 1(2), 1-12.